

Η οικολογική κρίση και η δημοκρατία*

Σύνοψη

Ο στόχος αυτού του άρθρου είναι τριπλός. Κατά πρώτο, να εξετάσει κριτικά τις κύριες προσεγγίσεις της οικολογικής κρίσης και τις διαφορετικές επιπτώσεις που έχει αυτή στο Βορρά και το Νότο. Κατά δεύτερο, να εξετάσει τη σχέση του θεσμικού πλαισίου της οικονομίας της αγοράς/ανάπτυξης προς τη σημερινή πολυδιάστατη κρίση και ιδιαίτερα προς την οικολογική κρίση. Και, τέλος, να διερευνήσει το κρίσιμο ερώτημα ως προς το αν είναι πιθανή μια έξοδος από την κρίση εντός του υπάρχοντος θεσμικού πλαισίου, καθώς επίσης και τους λόγους για τους οποίους θα μπορούσε να υποστηριχτεί η θέση ότι μόνο μέσα στο πλαίσιο μιας περιεκτικής δημοκρατίας μπορούμε να προσδοκούμε μια επανενσωμάτωση ανθρώπου και φύσης.

1. Η οικονομία ανάπτυξης και η οικολογική κρίση

Μια μείζων συνιστώσα της σημερινής πολυδιάστατης κρίσης είναι η οικολογική κρίση, δηλαδή η κρίση που αφορά κυρίως όχι τις σχέσεις μεταξύ κοινωνικών ατόμων, όπως συμβαίνει με τις άλλες διαστάσεις της κρίσης (πολιτική, οικονομική, κοινωνική), αλλά την αλληλεπίδρασή μας, ως κοινωνικών ατόμων, με το περιβάλλον. Η διατάραξη των οικολογικών συστημάτων, η εκτεταμένη ρύπανση, η σταδιακή εξάντληση των φυσικών πόρων και, γενικά, η ταχεία υποβάθμιση του περιβάλλοντος και της ποιότητας ζωής έχουν καταστήσει, τα τελευταία 30 χρόνια, προφανή τα όρια της οικονομικής ανάπτυξης.

Παρά τις προσπάθειες των «ρεαλιστών οικολόγων»¹ να δώσουν μια ρόδινη εικόνα της οικονομίας ανάπτυξης (οριζόμενη ως το σύστημα οικονομικής οργάνωσης που στοχεύει, είτε «αντικειμενικά» είτε εσκεμμένα, προς τη μεγιστοποίηση της οικονομικής ανάπτυξης),

---

Ο Τάκης Φωτόπουλος είναι γενικός υπεύθυνος ύλης του περιοδικού *Δημοκρατία και Φύση* (*Democracy and Nature/Democratia y Natura*) και τακτικός συνεργάτης στην *Ελευθεροτυπία*. Μεταξύ 1969 και 1989 ήταν καθηγητής Οικονομικών στο Πανεπιστήμιο του Β. Λονδίνου. Το τελευταίο του βιβλίο έχει τίτλο *Towards an Inclusive Democracy* (Λονδίνο & Νέα Υόρκη, Cassell, 1997). Είναι επίσης συγγραφέας των βιβλίων *Εξαρτημένη Ανάπτυξη: Η ελληνική περίπτωση* (Εξάντας, 1985 και 1987), *Ο Πόλεμος στον Κόλπο, Η πρώτη μάχη στη σύγκρουση Βορρά-Νότου* (Εξάντας, 1991), *Η νεοφιλελεύθερη συναίνεση και η κρίση της οικονομίας ανάπτυξης* (Γόρδιος, 1993) και του υπό έκδοση βιβλίου *Η Νέα Διεθνής Τάξη και η Ελλάδα* (Καστανιώτης, 1997).

* Το άρθρο αυτό βασίζεται στο βιβλίο του συγγραφέα *Towards an Inclusive Democracy* (London & New York, Cassell, 1997). Τη μετάφραση του άρθρου έκανε ο Νίκος Βούλγαρης.

κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί ότι οι εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα (ο βασικός συντελεστής του φαινομένου του θερμοκηπίου), που παρέμειναν σταθερές για ολόκληρη τη χιλιετία μέχρι την ανάδυση της οικονομίας της αγοράς, έχουν από τότε απογειωθεί, έχοντας αυξηθεί κατά 30% περίπου². Ως αποτέλεσμα, στην περίοδο από τις αρχές αυτού του αιώνα, μπορεί να αποδειχθεί η ύπαρξη μιας μακροπρόθεσμης τάσης θέρμανσης του χαμηλότερου στρώματος της ατμόσφαιρας³, ενώ μια πολύ πρόσφατη έρευνα επισημαίνει μια σημαντική αύξηση της θερμοκρασίας από το 1980, ως αποτέλεσμα μιας αύξησης του διοξειδίου του άνθρακα στην ατμόσφαιρα της τάξης του 20%, που είναι συμβατή με το φαινόμενο του θερμοκηπίου⁴. Επίσης, δεν μπορεί να αρνηθεί κανείς το γεγονός ότι τα μισά από τα τροπικά δάση του πλανήτη, τα οποία αποτελούσαν το ζωτικό χώρο για το ένα τρίτο των φυτών και των ζώων, έχουν εξαφανιστεί κατά τη διάρκεια μόνο αυτού του αιώνα και ότι πρόσφατα η διαδικασία αυτή επιταχύνθηκε. Έτσι, κατά την περασμένη δεκαετία (1980-1990), ο ετήσιος ρυθμός εξαφάνισης των τροπικών δασών αυξήθηκε κατά 36% και σήμερα εξαφανίζεται κάθε χρόνο μια δασώδης περιοχή στο μέγεθος της Αυστρίας!⁵ Και, τέλος, κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί το γεγονός ότι, ως αποτέλεσμα της εντατικής αγροτικής καλλιέργειας —που αποτελεί ένα ακόμη άμεσο αποτέλεσμα της ανάδυσης της οικονομίας ανάπτυξης— και των συνεπειών που αυτή έχει στα αγρο-οικοσυστήματα, στην κτηνοτροφία κ.λπ., ο φυσικός κόσμος, περιλαμβανομένης της ανθρώπινης υγείας, έχει υποστεί σοβαρές βλάβες. Είναι γνωστό, για παράδειγμα, ότι ο καρκίνος του μαστού και του προστάτη έχει προσλάβει τελευταία σχεδόν επιδημικές διαστάσεις σε χώρες σαν τη Βρετανία λόγω της παρουσίας ορμονών στο πόσιμο νερό⁶.

Η περίπτωση της «ασθένειας των τρελών αγελάδων» (Bovine Spongiform Encephalopathy —Σπογγώδης Εγκεφαλοπάθεια των Βοοειδών—BSE) είναι ενδεικτική, επειδή συνδέεται άμεσα και με τα δυο βασικά στοιχεία της οικονομίας της αγοράς: την αγοραιοποίηση (δηλαδή την ιστορική διαδικασία που έχει μετασχηματίσει τις κοινωνικά ελεγχόμενες οικονομίες του παρελθόντος στην οικονομία της αγοράς του παρόντος) και την ανάπτυξη. Η BSE πήρε μαζικές διαστάσεις στη Βρετανία κατά την τρέχουσα δεκαετία και, εξαιτίας της πιθανής σύνδεσής της με την ασθένεια Creutzfeldt-Jacob (CJD), εκατοντάδες χιλιάδες ανθρώπινες ζωές μπορεί σήμερα να βρίσκονται σε κίνδυνο. Το ίδιο το γεγονός ότι αυτή η μαζικών διαστάσεων κρίση ξέσπασε στη Βρετανία δεν είναι φυσικά συμπτωματικό. Η Βρετανία έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην προώθηση της σημερινής νεοφιλελεύθερης φάσης της αγοραιοποίησης. Έτσι, μέσα στο πλαίσιο των απορρυθμίσεων και της άρσης των κοινωνικών ελέγχων επί των αγορών που ακολούθησαν την άνοδο των νεοφιλελεύθερων στην εξουσία το 1979, οι διαδικασίες εκτροφής των ζώων αναπόφευκτα χαλάρωσαν⁷. Κατά συνέπεια, οι Βρετανοί κτηνοτρόφοι, παλεύοντας να ελαχιστοποιήσουν το κόστος, όπως υπαγόρευε η οικονομία της αγοράς, στράφηκαν προς λιγότερο ασφαλείς διαδικασίες εκτροφής βοοειδών, που αποτέλεσαν το έναυσμα της σημερινής κρίσης. Αυτό δεν συνέβη επειδή οι Βρετανοί κτηνοτρόφοι ήταν πιο άπληστοι, αλλά επειδή βρέθηκαν περισσότερο εκτεθειμένοι στις δυνάμεις της αγοράς απ' ό,τι οι συνάδελφοί τους σ' οποιαδήποτε άλλη χώρα. Παντού οι κτηνοτρόφοι και οι αγρότες, προκειμένου να επιβιώσουν μέσα στην οικονομία της αγοράς/ανάπτυξης, είναι υποχρεωμένοι να ελαχιστοποιούν διαρκώς το κόστος παραγωγής, να εντατικοποιούν την παραγωγή και να αυξάνουν το μέγεθος των εκτάσεων που έχουν στην ιδιοκτησία τους.

Έτσι, καθώς οι κτηνοτρόφοι και οι αγρότες εξαρτώνται όλο και πιο πολύ από υλικά (χημικά, σπόρους κ.λπ.) που τους πουλάει η αγροχημική βιομηχανία, είναι υποχρεωμένοι να αναπτύσσουν συνεχώς την παραγωγή τους προκειμένου να επιβιώσουν. Στη Βρετανία, για παράδειγμα, ένας κτηνοτρόφος στη δεκαετία του 1950 μπορούσε να κερδίσει τα προς το ζην με 15 αγελάδες. Στη δεκαετία του 1980, για να έχει το ίδιο πραγματικό εισόδημα, χρειαζόταν 75 αγελάδες!⁸ Την ίδια στιγμή, καθώς οι μικροί αγρότες διάχρονται από τα αγροκτήματά τους, ανήμποροι να επιβιώσουν στον ανταγωνισμό του τύπου «ανάπτυξη ή θάνατος» με τις αγροτοβιομηχανίες, εντείνεται η συγκέντρωση της παραγωγής. Για παράδειγμα, ο αριθμός των αγροκτημάτων στη Βρετανία έπεσε από 454.000 το 1953 σε 242.300 το 1981⁹.

2. «Καθαρά» οικολογικές προσεγγίσεις της κρίσης

Οι οικολογικές επιπτώσεις της οικονομίας ανάπτυξης έχουν οδηγήσει, ιδιαίτερα στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα, στην ανάπτυξη διάφορων «οικολογικών» προσεγγίσεων. Δεν πρόκειται να ασχοληθώ εδώ με τις διαφορές μεταξύ περιβαλλοντισμού και οικολογισμού¹⁰ και, γενικά, με τις αντιπαλότητες μεταξύ πράσινων στοχαστών γύρω από το τι συνιστά «οικολογική» σκέψη. Σ' αυτό το άρθρο, κάθε προσέγγιση που καταπιάνεται με τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις της αναπτυξιακής συνιστώσας της οικονομίας της αγοράς ταξινομείται κάτω απ' αυτό που μπορούμε να αποκαλέσουμε «το οικολογικό παράδειγμα». Είναι, κατά συνέπεια, προφανές ότι συγκαταλέγω στο οικολογικό παράδειγμα τόσο τις προσεγγίσεις που στοχεύουν στο «πρασίνισμα» της οικονομίας ανάπτυξης όσο κι αυτές που στοχεύουν στην ολοκληρωτική ανατροπή της. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν, για παράδειγμα, η προσέγγιση της «αυτοσυντηρούμενης (ή αιεφόρου) ανάπτυξης» και ο φιλελεύθερος περιβαλλοντισμός¹¹, ενώ στη δεύτερη ανήκουν η προσέγγιση της κοινωνικής οικολογίας¹² (που εξετάζει τις αιτίες της παρούσας οικολογικής κρίσης σε σχέση με τις ιεραρχικές δομές κυριαρχίας και εκμετάλλευσης που χαρακτηρίζουν την καπιταλιστική κοινωνία), ο οικосоσιαλισμός¹³ (που τονίζει τη σημασία των σχέσεων παραγωγής) και οι προσεγγίσεις της «κατάλληλης ανάπτυξης» και της βαθιάς οικολογίας που θα εξετάσουμε παρακάτω.

Ορισμένες από τις παραπάνω προσεγγίσεις επιχειρούν ρητά μια σύνθεση μεταξύ της ανάλυσης των οικολογικών επιπτώσεων της ανάπτυξης και της μιας ή της άλλης από τις κλασικές παραδόσεις που εστιάζουν την προσοχή τους στην αγοραιοποίηση της οικονομίας. Άλλες προσεγγίσεις δεν στοχεύουν, τουλάχιστον ρητά, σε μια τέτοια σύνθεση. Όσο αφορά στην πρώτη κατηγορία, θα μπορούσε κανείς να κατατάξει σ' αυτές που επιχειρούν μια τέτοια «σύνθεση» τις προσεγγίσεις του φιλελεύθερου περιβαλλοντισμού, του οικосоσιαλισμού και της κοινωνικής οικολογίας, που αντιπροσωπεύουν μια ρητή προσπάθεια για μια σύνθεση της οικολογικής ανάλυσης με το φιλελευθερισμό, τον κρατικιστικό σοσιαλισμό (συνήθως το μαρξισμό) ή τον ελευθεριακό σοσιαλισμό, αντίστοιχα. Όσο αφορά στη δεύτερη κατηγορία, η πλέον χαρακτηριστική περίπτωση είναι η «βαθιά οικολογία», η οποία επικεντρώνεται σχεδόν αποκλειστικά στις οικολογικές επιπτώσεις της οικονομίας ανάπτυξης. Εν τούτοις, οι προσεγγίσεις της «κατάλληλης ανάπτυξης» και της «αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης» θα μπορούσαν επίσης να ταξινομηθούν στην ίδια κατηγορία διότι, μολο-

νότι καταπιάνονται και με τις δυο συνιστώσες της οικονομίας της αγοράς, δηλαδή την αγοροποίηση και την ανάπτυξη, θα ήταν ανακριβές να τις θεωρήσουμε ως προσπάθειες για μια ρητή σύνθεση με κάποια από τις παλιές παραδόσεις.

Στη συνέχεια, θα εξεταστούν οι προσεγγίσεις που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν «καθαρά» οικολογικές, δηλαδή αυτές που δεν επιχειρούν μια σύνθεση, με την έννοια που δώσαμε παραπάνω.

Αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη

Η προσέγγιση της «αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης», η οποία εισήχθη από την Έκθεση Brundtland¹⁴ και υιοθετήθηκε από τους realos («ρεαλιστές» Πράσινους) σ' ολόκληρο τον κόσμο, στοχεύει στην επίτευξη της αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης, η οποία ορίζεται ως «ανάπτυξη που ικανοποιεί τις ανάγκες του παρόντος χωρίς να αφαιρεί από τις μελλοντικές γενιές τη δυνατότητα να ικανοποιήσουν τις δικές τους ανάγκες»¹⁵.

Η Έκθεση θεμελιώνεται σε τρεις βασικές αρχές, σύμφωνα με τις οποίες η συνέχιση της ανάπτυξης:

α) Είναι το κλειδί για την κοινωνική δικαιοσύνη, αφού μπορεί να εξαλείψει τη φτώχεια¹⁶.

β) Είναι το κλειδί για την προστασία του περιβάλλοντος, κυρίως επειδή η εξάλειψη της φτώχειας θα εξαφάνιζε ένα σημαντικό παράγοντα καταστροφής του περιβάλλοντος, ενώ συγχρόνως θα οδηγούσε στην ενδυνάμωση και διεύρυνση της βάσης των περιβαλλοντικών πόρων¹⁷.

γ) «Θα μπορούσε να μην έρχεται σε σύγκρουση με το περιβάλλον, αν τα βιομηχανικά έθνη συνέχιζαν τις πρόσφατες μεταβολές στο περιεχόμενο της ανάπτυξης τους προς δραστηριότητες χαμηλότερης έντασης ενέργειας και πρώτων υλών, καθώς και στη βελτίωση της αποτελεσματικότητάς τους όσο αφορά στη χρήση πρώτων υλών και ενέργειας»¹⁸.

Όσο αφορά το (α), θα μπορούσε κανείς να επισημάνει ότι υπάρχουν δυο κύριοι τρόποι με τους οποίους μπορεί η οικονομική ανάπτυξη να μειώσει τη φτώχεια: είτε μέσω του φαινομένου της διάχυσης των οικονομικών ωφελημάτων προς τα κάτω (trickle-down effect) (όπως υποστηρίζουν οι νεοφιλελεύθεροι), είτε μέσω κάποιου είδους ανακατανομικής κυβερνητικής δραστηριότητας (όπως υποστηρίζουν οι κρατιστές). Εάν αφήσουμε κατά μέρος τη διάχυση προς τα κάτω, της οποίας η αποτελεσματικότητα επιβεβαιώνεται από κάθε διαθέσιμο στοιχείο¹⁹, είναι προφανές ότι μια αποτελεσματική κυβερνητική δραστηριότητα που θα επέφερε την ανακατανομή του εισοδήματος προς όφελος των χαμηλότερων τάξεων αποκλείεται εξ ορισμού μέσα στο πλαίσιο της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς (το οποίο η Έκθεση θεωρεί δεδομένο), εφόσον θα έκανε αυτόματα λιγότερο ανταγωνιστικό το κράτος ή οικονομικό μπλοκ που μονομερώς θα αναλάμβανε παρόμοια πρωτοβουλία. Στην πραγματικότητα, όπως μπορεί να δειχτεί²⁰, αν συμβαίνει σήμερα κάποια ανακατανομή εισοδήματος, πρόκειται περί ανακατανομής σε βάρος των χαμηλότερων τάξεων, όχι υπέρ τους!

Όσο αφορά στο (β), αυτό που υπαινίσσεται η Έκθεση είναι η δυνατότητα ενός «πράσινου καπιταλισμού» —δυνατότητα που σήμερα υιοθετεί το κύριο σώμα του πράσινου κινήματος, διεθνώς αλλά και στην Ελλάδα²¹. Αλλά αυτή η υποτιθέμενη δυνατότητα αγνοεί τη βασική αντίφαση που υπάρχει μεταξύ της λογικής και της δυναμικής της οικονομίας ανά-

πτυξης, από τη μια μεριά, και της προσπάθειας να περιχαραχτεί η δυναμική αυτή με βάση ποιοτικά κριτήρια, από την άλλη. Έτσι, η θεμελιακή αντίφαση που αναδύθηκε στο παρελθόν, όταν ο σοσιαλιστικός κρατισμός αποπειράθηκε να εισάγει σοσιαλιστικά κριτήρια (ισότητα και κοινωνική δικαιοσύνη) στην αναπτυξιακή διαδικασία—αντίφαση που οδήγησε στην τελική κατάρρευσή του—είναι βέβαιο ότι θα αναδυθεί εκ νέου αν υπάρξει μια ανάλογη προσπάθεια για την εισαγωγή οικολογικών κριτηρίων (π.χ. αυτοσυντήρηση και ενδυνάμωση των πλουτοπαραγωγικών πηγών) στην ίδια διαδικασία. Πράγμα που σημαίνει ότι το πράσινο του καπιταλισμού είναι δυνατό μόνο στο βαθμό που δεν έρχεται σε σύγκρουση με τη λογική και τη δυναμική της οικονομίας της αγοράς, δηλαδή στις ελάχιστες περιπτώσεις όπου νέες τεχνολογίες, νέες μορφές ενέργειας ή νέα προϊόντα κάνουν δυνατή την παραπέρα επικερδή επέκταση της αγοράς. Όπου όμως αυτό δεν είναι δυνατό, οι νέες τεχνολογίες, μορφές ενέργειας κ.λπ. απλώς περιθωριοποιούνται, οι δε προτεινόμενοι από τους περιβαλλοντιστές έλεγχοι της αγοράς αγνοούνται ή μπλοκάρονται, όπως συνέβη, π.χ., με τη Διάσκεψη του Ρίο.

Τέλος, όσο αφορά στο (γ), αν και θα συμφωνούσε κανείς ότι έχουν επιτευχθεί κάποια οφέλη ως προς τον έλεγχο της μόλυνσης και την αποτελεσματική χρήση της ενέργειας και των φυσικών πόρων, εν τούτοις δεν υπάρχει καμιά ένδειξη ότι τα οικολογικά προβλήματα έχουν καταστεί, ως αποτέλεσμα αυτών των δραστηριοτήτων, λιγότερο σοβαρά ή λιγότερο απειλητικά. Μάλιστα, φαίνεται ότι ισχύει το αντίθετο σε σχέση με όλα τα μεγάλα οικολογικά προβλήματα, δηλαδή το φαινόμενο του θερμοκηπίου, την όξινη βροχή, τη μείωση του όζοντος, την αποψίλωση των δασών, την ερημοποίηση, την καταστροφή των ειδών κ.λπ.²²

Κατά συνέπεια, θα μπορούσε να συμπεράνει κανείς ότι το γεγονός πως η προσέγγιση αυτή αγνοεί το φαινόμενο της συγκέντρωσης εξουσίας, ως μια βασική συνέπεια αλλά και προϋπόθεση της ανάπτυξης, δεν είναι άσχετο με τις λύσεις που ουσιαστικά προτείνει: περισσότερο ανάπτυξη, μεγαλύτερη προσπάθεια και καλύτεροι νόμοι, θεσμοί και πολιτικές, καθώς και πιο αποτελεσματική χρήση ενέργειας και πόρων. Είναι, συνεπώς, προφανές ότι ο πραγματικός στόχος της προσέγγισης αυτής δεν είναι να προτείνει τρόπους για την επίτευξη μιας αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης, αλλά, αντίθετα, τρόπους για να δημιουργηθεί μια «φιλική προς το περιβάλλον» οικονομία της αγοράς/ανάπτυξης—πράγμα που αποτελεί μια αντίφαση εξ ορισμού.

Η προσέγγιση της βαθιάς οικολογίας

Οι υποστηρικτές της προσέγγισης της αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης δεν είναι οι μόνοι που βλέπουν τη διέξοδο από την οικολογική κρίση με αντιφατικούς όρους, δηλαδή με όρους μιας οικονομίας ανάπτυξης που θα υπόκειται σε ποιοτικές επιταγές αυτοσυντήρησης. Οι βαθείς οικολόγοι πέφτουν σε μια παρόμοια παγίδα. Η βαθιά οικολογία αποδίδει ισότητα σ' όλες τις μορφές ζωής («βιοκεντρική ισότητα») και υποστηρίζει ότι θα πρέπει πρώτα να αλλάξουν οι σχέσεις με το φυσικό κόσμο, προκειμένου να αλλάξουν οι κοινωνικές σχέσεις, και όχι το αντίστροφο. Έτσι, οι υποστηρικτές αυτής της προσέγγισης προβάλλουν την άποψη ότι η βασική αιτία της οικολογικής κρίσης θα πρέπει να εντοπιστεί στην ιστορική ταύτιση—από την εποχή του Διαφωτισμού—της Προόδου με την οικονομική ανάπτυξη. Επομένως, η διέξοδος από την κρίση συνίσταται στην εγκατάλειψη της έννοιας

της Προόδου, έτσι ώστε να είναι δυνατή η αντικατάσταση της σημερινής οικονομίας ανάπτυξης από μια οικονομία «σταθερής ανάπτυξης» ή ακόμα και «φθίνουσας ανάπτυξης»²³. Παρόμοια, άλλοι βλέπουν την αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη ως «ένα αναπτυξιακό μονοπάτι προς μια σταθερή κατάσταση», πράγμα που προϋποθέτει ένα «σταθερό πληθυσμό»²⁴ — κάτι που αποτελεί σαφή ένδειξη ότι η προσέγγιση της βαθιάς οικολογίας υιοθετεί πλήρως το μύθο του υπερπληθυσμού²⁵.

Είναι προφανές ότι η βαθιά οικολογία ανάγει τα αίτια της οικολογικής κρίσης σε μια *ανθρωποκεντρική* προσέγγιση του φυσικού κόσμου, η οποία θεωρεί τις ανθρώπινες αξίες ως την πηγή κάθε αξίας και στοχεύει στη χρησιμοποίηση της φύσης ως εργαλείο για την ικανοποίηση των ανθρώπινων επιθυμιών. Είναι επίσης σαφές ότι η προσέγγιση της βαθιάς οικολογίας θεωρεί τη σημερινή μη αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη περισσότερο ως πολιτισμικό παρά ως θεσμικό ζήτημα, ως ζήτημα αξιών παρά ως το αναπόφευκτο προϊόν της ανάπτυξης της οικονομίας της αγοράς και της συνακόλουθης δυναμικής της που εκφράζεται από το δόγμα «ανάπτυξη ή θάνατος».

Όμως, δύσκολα θα μπορούσε να δικαιολογηθεί η απόδοση της σημερινής οικολογικής καταστροφής του πλανήτη στον ανθρωποκεντρισμό. Στο κάτω κάτω, ο ανθρωποκεντρισμός υπήρχε —ιδιαίτερα στη Δύση— πολύ πριν αρχίσει η διαδικασία της μαζικής οικολογικής καταστροφής πριν από δυο περίπου αιώνες. Κατά συνέπεια, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι δεν είναι ο ίδιος ο ανθρωποκεντρισμός που έχει οδηγήσει στη σημερινή κρίση, αλλά το γεγονός ότι η οικονομία της αγοράς και η συνακόλουθη οικονομία ανάπτυξης²⁶ έπρεπε να στηριχτούν σε μια ιδεολογία που δικαιολογούσε τη *μαζική* κυριαρχία του ανθρώπου επί της φύσης. Αν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε η διέξοδος από την οικολογική κρίση δεν είναι απλώς ένα ζήτημα αλλαγής των αξιών μας για να θέσουμε τη φύση σε μια ίση βάση με άλλες πολύτιμες ανθρώπινες αξίες. Κανείς δεν μπορεί να προσδοκά σοβαρά ότι μια νέα κουλτούρα, που θα ενείχε μια μη κυριαρχική προσέγγιση της φύσης, θα είχε σοβαρές πιθανότητες να προσελκύσει τη μεγάλη πλειονότητα του πληθυσμού της γης, τη στιγμή που είναι καθημερινά αντιμέτωπη με το δίλημμα απασχόληση ή περιβάλλον (παρά τα φληναφήματα των *realos*, της *Greenpeace* κ.λπ. ότι δεν υπάρχει παρόμοιο δίλημμα, αρκεί να προασινίσουμε την καπιταλιστική παραγωγή και τεχνολογία!). Είναι, κατά συνέπεια, προφανές ότι το δίλημμα «οικονομία ανάπτυξης» ή «σταθερή οικονομία» είναι ψευδές και τίθεται συνήθως από ανθρώπους που, λόγω της κοινωνικής τους θέσης, δεν αντιμετωπίζουν το παραπάνω πραγματικό δίλημμα. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι η κοινωνική βάση των πράσινων κομμάτων στην Ευρώπη ή ακτιβιστικών οργάνωσεων όπως η *Greenpeace* κ.λπ. συνίσταται κυρίως από μέλη των μεσαίων στρωμάτων που, έχοντας επιλύσει το πρόβλημα απασχόλησης, μπορούν να έχουν την πολυτέλεια να ανησυχούν και για το περιβάλλον.

Επιπλέον, η αλλαγή των αξιών μας ως προς τη σχέση μας με τη φύση δεν θα ανάγκαζε, βέβαια, από μόνη της την οικονομία της αγοράς ή το κράτος να εκλείψουν. Είναι, κατά συνέπεια, αφελές να υποστηρίξει κανείς, όπως κάνουν οι βαθείς οικολόγοι, ότι «αν όλοι μείωναν σημαντικά την κατανάλωσή τους, η παγκόσμια οικονομία της αγοράς πιθανότατα θα κατέρρεε»²⁷. Δεν χρειάζεται να έχει κανείς βαθιές ιστορικές ή οικονομικές γνώσεις για να αντιληφθεί ότι μια σημαντική μείωση των πωλήσεων, αντί να οδηγήσει σε κατάρρευση της οικονομίας της αγοράς, θα μπορούσε απλώς να προκαλέσει μια οικονομική κρίση που θα

οδηγούσε σε ακόμα πιο μαζική ανεργία στο οικονομικό επίπεδο, η οποία δεν αποκλείεται να συνοδευόταν από την ανάδυση ολοκληρωτικών καθεστώτων στο πολιτικό επίπεδο (ίσως οικο-φασιστικού τύπου αυτή τη φορά).

Παρόμοιες σκέψεις θα μπορούσαν να εκφραστούν σε σχέση με μια άλλη εκδοχή της βαθιάς οικολογίας, η οποία τονίζει τον «ευρωκεντρικό» χαρακτήρα της οικονομίας ανάπτυξης και την ανάγκη η αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη να βασιστεί σε «γνώσεις και τεχνολογίες που προέρχονται από μια βαθιά κατανόηση του φυσικού κόσμου [και]... στην αναγέννηση μιας πολύ παλαιάς πολιτισμικής γεωκεντρικής παράδοσης που θεωρεί τη Γη θεά και μητέρα όλης της ζωής»²⁸. Σύμφωνα με την εκδοχή αυτή, η αναδιανομή της γης, η επιστροφή σε παραδοσιακές κουλτούρες και η εγκατάλειψη από την πλευρά των βιομηχανικών χωρών της ολέθριας προσκόλλησής τους στις τεχνολογίες και την κουλτούρα των ορυκτών καυσίμων αποτελεί τη λύση στο πρόβλημα της μη αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης —ένα πρόβλημα που δημιούργησε ο καπιταλισμός, ο οποίος ορίζεται ως «η πολιτική απόκτησης και διατήρησης πλούτου προς όφελος μιας μικρής άρχουσας τάξης»²⁹.

Αλλά ο καπιταλισμός ή, καλύτερα, η οικονομία της αγοράς/οικονομία ανάπτυξης, δεν είναι απλώς ζήτημα πολιτικής ή ιδεολογίας. Αποτελεί μια ιστορική δομή, μια μορφή κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης. Κατά συνέπεια, η περιφράξη της γης στο Νότο, καθώς και οι τεχνολογίες που αναπτύχθηκαν μέσα στα πλαίσια της οικονομίας της αγοράς, δεν είναι απλώς ζητήματα πολιτικής ή «μυμητισμού της κουλτούρας των λευκών», αλλά αποτελούν ουσιαστικό στοιχείο του ίδιου του συστήματος της οικονομίας της αγοράς. Κατ' ανάλογο τρόπο, ο ανταγωνισμός και η ενσωμάτωση στην παγκόσμια οικονομία δεν είναι απλώς ζητήματα κουλτούρας, αλλά αναπόφευκτα επακόλουθα του θεσμικού πλαισίου που καθορίζεται από την οικονομία της αγοράς. Κατά συνέπεια, η ρίζα του προβλήματος δεν είναι ότι «σύνολος ο καπιταλιστικός πολιτισμός... είναι οικολογικά απαίδευτος και, συνεπώς, επικίνδυνος και μη αυτοσυντηρούμενος»³⁰. Ο καπιταλιστικός πολιτισμός είναι ένας πολιτισμός που έχει αναπτυχθεί σε συμφωνία με τις θεμελιώδεις οργανωτικές αρχές της οικονομίας της αγοράς και της οικονομίας ανάπτυξης, δηλαδή την αποτελεσματικότητα και τον ανταγωνισμό. Είναι η επικράτηση της οικονομίας της αγοράς που επέβαλε το δικό της πολιτισμό και όχι το αντίστροφο. Οι άνθρωποι (δεν αναφέρομαι σ' αυτούς που ελέγχουν τα μέσα παραγωγής) δεν ξύπνησαν ένα ωραίο πρωί και αποφάσισαν να γίνουν αποτελεσματικοί και ανταγωνιστικοί. Ήταν η καταστροφή του συγκεκριμένου βιοπορισμού τους από το κίνημα των περιφράξεων στη Βρετανία ή από την αποικιοκρατία στις αποικίες που τους εξανάγκασε —στην προσπάθειά τους να επιβιώσουν— να ενσωματωθούν στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς και να υιοθετήσουν τις αρχές της ανταγωνιστικότητας και της αποτελεσματικότητας.

Αυτός είναι ο βασικός λόγος για τον οποίο η αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη δεν είναι απλώς ένα πολιτισμικό ζήτημα ή ένα ζήτημα αλλαγής πολιτικών, αλλά αντίθετα είναι ζήτημα αλλαγής ολόκληρου του θεσμικού πλαισίου και αντικατάστασης του από θεσμούς που αναιρούν τη συγκέντρωση εξουσίας, δηλαδή, από μια οικονομία δίχως αγορά και χρήμα, βασισμένη σε μια περιεκτική δημοκρατία. Τότε και μόνο τότε θα μπορεί κανείς να έχει σοβαρές ελπίδες ότι θα εκλείψει ο πολιτισμός που βασίζεται στην ιδεολογία της ανάπτυξης και στη συνακόλουθη ιδέα της κυριαρχίας πάνω στη φύση. Μ' άλλα λόγια, η συγκέντρωση

εξουσίας μέσα στο πλαίσιο της οικονομίας ανάπτυξης είναι η αναγκαία συνθήκη για την επικράτηση των σημερινών πολιτισμικών αξιών που ενέχουν μια ιδεολογία κυριαρχίας πάνω στη φύση. Μολονότι η κατάργηση της συγκέντρωσης εξουσίας δεν αποτελεί από μόνη της επαρκή συνθήκη για την ανάπτυξη ενός νέου συνόλου αξιών που θα αφορούν τη σχέση μας με τη φύση, αποτελεί αναμφισβήτητα την *αναγκαία συνθήκη* για μια ριζοσπαστική αλλαγή των πολιτισμικών αξιών.

Τέλος, δεν είναι η ίδια η βιομηχανική κοινωνία ή η τεχνολογία ως τέτοια που πρέπει να κατηγορηθεί για τη σημερινή οικολογική κρίση, όπως υποστηρίζουν συνήθως οι βαθείς οικολόγοι. Η τεχνολογία δεν υπήρξε ποτέ «ουδέτερη» σε σχέση με τη λογική και τη δυναμική της οικονομίας της αγοράς. Παρ' όλ' αυτά, οι περιβαλλοντιστές καθώς και οι κρατιστές σοσιαλιστές προϋποθέτουν ρητά ή συνήθως υπόρρητα ότι η τεχνολογία είναι κοινωνικά ουδέτερη και ότι το μόνο που έχουμε να κάνουμε είναι να τη χρησιμοποιήσουμε για τους σωστούς σκοπούς, προκειμένου να λύσουμε όχι μόνο το οικολογικό πρόβλημα αλλά και το κοινωνικό πρόβλημα γενικότερα. Είναι προφανές ότι η προσέγγιση αυτή παραβλέπει την κοινωνική θέσμιση της επιστήμης και της τεχνολογίας³¹ και το γεγονός ότι ο σχεδιασμός και ιδιαίτερα η εφαρμογή των νέων τεχνικών έχει άμεση συνάφεια με την κοινωνική οργάνωση γενικά και με την οργάνωση της παραγωγής ειδικότερα³². Σε μια οικονομία της αγοράς, όπως σε κάθε κοινωνία, η τεχνολογία ενσωματώνει σαφείς σχέσεις παραγωγής, την ιεραρχική της οργάνωση και φυσικά τον πρωταρχικό της στόχο που, στην περίπτωση μιας οικονομίας της αγοράς, αναφέρεται στη μεγιστοποίηση της οικονομικής ανάπτυξης και της αποτελεσματικότητας (ορισμένης στη βάση στενών τεχνο-οικονομικών κριτηρίων) με σκοπό το κέρδος. Έτσι, η τεχνολογία σχεδιάζεται πάντοτε ή, τουλάχιστον, εκείνα μόνο τα σχέδια υιοθετούνται, ώστε να εξυπηρετούνται με τον καλύτερο τρόπο οι αντικειμενικοί στόχοι της οικονομίας της αγοράς/ανάπτυξης.

Κατ' ανάλογο τρόπο, δεν είναι η εκβιομηχάνιση γενικά που δημιούργησε τη σημερινή οικο-καταστροφική μορφή οικονομικής οργάνωσης, αλλά ο συγκεκριμένος τύπος βιομηχανικής κοινωνίας που αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια των τελευταίων δυο αιώνων ως σύμπτωμα της οικονομίας της αγοράς/ανάπτυξης. Κατά συνέπεια, οι θεμελιακές αιτίες της οικολογικής κρίσης ανάγονται στην ίδια την οικονομία της αγοράς και το βλαστό της, την οικονομία ανάπτυξης, και όχι στα συμπτώματά της, δηλαδή το σημερινό τύπο τεχνολογίας και βιομηχανικής κοινωνίας, όπως υποστηρίζουν οι βαθείς οικολόγοι αλλά και οι περιβαλλοντιστές, οι τεχνοκράτες οικολόγοι κ.λπ. Δηλαδή, τόσο η καπιταλιστική οικονομία ανάπτυξης στη Δύση, που ήταν άμεσο προϊόν της οικονομίας της αγοράς, όσο και η σοσιαλιστική οικονομία ανάπτυξης στην Ανατολή, που αποτέλεσε έμμεσο προϊόν της, στηρίζονταν στις ίδιες οργανωτικές αρχές και ιδιαίτερα αυτή της οικονομικής αποτελεσματικότητας, ορισμένης με στενά τεχνο-οικονομικά κριτήρια. Αναπόφευκτα, και οι δυο τύποι οικονομίας ανάπτυξης οδήγησαν στον ίδιο τύπο βιομηχανικής κοινωνίας και σε ανάλογη κλίμακα οικολογικής καταστροφής.

Η προσέγγιση της «κατάλληλης ανάπτυξης»

Η προσέγγιση αυτή, αν και ξεκινά από μια σωστή κριτική της οικονομίας της αγοράς/ανάπτυξης, καταλήγει σε συμπεράσματα που δεν διαφέρουν ιδιαίτερα απ' αυτά των

βαθιών οικολόγων. Το βασικό επιχείρημα της προσέγγισης αυτής συνοψίζεται ως εξής από τον κυριότερο εκφραστή της:

Υπήρξε σημαντική ανάπτυξη. Το πρόβλημα είναι ότι η ανάπτυξη αυτή ήταν ιδιαίτερα ακατάλληλη. Ήταν ανάπτυξη προς το συμφέρον των πλουσίων, δηλαδή των ανώτερων τάξεων του Τρίτου Κόσμου, των υπερεθνικών επιχειρήσεων και των πλούσιων χωρών... Οι δυνάμεις της αγοράς έχουν μια ισχυρή τάση να παράγουν ακατάλληλη ανάπτυξη³³.

Ο τύπος της «κατάλληλης» ανάπτυξης που προτείνεται από την προσέγγιση αυτή συνεπάγεται τη δημιουργία μιας «βιώσιμης» κοινωνίας (conserver society), η οποία θα διέπεται από «μη σπάταλους τρόπους ζωής, υψηλά επίπεδα τοπικής αντάρχειας και συνεργασίας, μικρά μεγέθη, αποκέντρωση και μια μηδενική οικονομική μεγέθυνση»³⁴. Όμως, η προσέγγιση αυτή, σε αντίθεση με τη ρητή κριτική που ασκεί στα θεμέλια της οικονομίας της αγοράς, υποστηρίζει ότι η κατάλληλη ανάπτυξη θα ενείχε μια οικονομία στην οποία «θα μπορούσε να διατηρηθεί μεγάλο μέρος μιας επιχειρηματικής δραστηριότητας υπό τη μορφή μικρών επιχειρήσεων και συνεταιρισμών»³⁵. Επίσης, ο τοπικιστικός χαρακτήρας αυτής της προσέγγισης, που θεωρεί δεδομένες τις υπάρχουσες ολιγαρχικές πολιτικές και οικονομικές δομές, γίνεται προφανές όταν διατυπώνονται προτάσεις για «μεταβίβαση πολλών λειτουργιών από το κράτος σε επίπεδο γειτονιάς (πράγμα που) θα μείωνε την ανάγκη για γραφειοκρατία»³⁶.

Είναι προφανές ότι η προσέγγιση αυτή, από τη στιγμή που δεν θέτει στο επίκεντρο της ανάλυσής της τις σχέσεις εξουσίας, καταλήγει να προτείνει έναν «τρίτο δρόμο» πέρα από τον καπιταλισμό και το σοσιαλισμό, ο οποίος δεν φαίνεται να βρίσκεται σε θεμελιώδη αντίθεση ούτε με την οικονομία της αγοράς ούτε με τη φιλελεύθερη δημοκρατία. Η εντύπωση αυτή επιβεβαιώνεται από την πρόταση που κάνει η προσέγγιση αυτή για μια ρύθμιση της αγοράς με στόχο την αντιστροφή της σημερινής συγκεντρωσης οικονομικής εξουσίας³⁷. Αλλά, μια τέτοια πρόταση παραβλέπει σαφώς το γεγονός ότι οποιαδήποτε σοβαρή απόπειρα ρύθμισης της αγοράς με στόχο την αποκέντρωση της οικονομικής εξουσίας είναι σήμερα τόσο ανιστορική όσο και ουτοπική. Είναι ανιστορική, επειδή δεν βλέπει ότι η σημερινή «μανία» με την απορρύθμιση αποτελεί, στην πραγματικότητα, ουσιαστικό στοιχείο της τρέχουσας φάσης της διαδικασίας «αγοραιοποίησης», δηλαδή της διεθνοποιημένης φάσης της οικονομίας της αγοράς. Και είναι ουτοπική, επειδή παραβλέπει τη δυναμική «ανάπτυξη ή θάνατος» που διέπει την οικονομία της αγοράς.

Αλλά ο ουτοπισμός (με την αρνητική έννοια της λέξης) δεν είναι η μόνη παγίδα στην οποία πέφτει η προσέγγιση της κατάλληλης ανάπτυξης —ένας ουτοπισμός που είναι εγγενής σε κάθε αντίληψη που υποστηρίζει τη συμβατότητα μεταξύ μιας «κατάλληλης ανάπτυξης» και του υπάρχοντος θεσμικού πλαισίου. Το ίδιο θα μπορούσε να ειπωθεί σχετικά με την παγίδα του τοπικισμού που υπονοείται από την έννοια της «τοπικής αντάρχειας» και, τέλος, για την παγίδα του αντικειμενισμού, που είναι εγγενής σε κάθε έννοια «βασικών αναγκών» που δεν καθορίζονται δημοκρατικά.

Έτσι, η προσέγγιση αυτή, προσπαθώντας «να κρατήσει ανοιχτή τη δυνατότητα μιας μάλλον μη μαρξιστικής μετάβασης, που στρέφει την προσοχή της στο πολιτισμικό πρόβλημα (αλλαγή των αξιών) τώρα και όχι μετά την “επανάσταση”»³⁸, αντλεί λύσεις ταυτόσημες με

αυτές της βαθιάς οικολογίας, δηλαδή ότι ο καπιταλισμός θα πεθάνει αν αρκετοί άνθρωποι αλλάξουν τις αξίες και τον τρόπο ζωής τους³⁹. Αυτό δεν προκαλεί έκπληξη, αν πάρουμε υπόψη ότι τόσο η προσέγγιση αυτή όσο κι εκείνη της βαθιάς οικολογίας δεν μπορούν να δουν ότι οι κυρίαρχες κοινωνικές αξίες που καθορίζουν τη συλλογική συνείδηση δεν είναι δυνατόν να αλλάξουν αν δεν αλλάξουν οι υπάρχουσες πολιτικές και οικονομικές δομές. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι «θα πρέπει να περιμένουμε μέχρι την “επανάσταση”» για να αλλάξουν οι αξίες. Όπως προσπάθησα να δείξω αλλού⁴⁰, αυτό που χρειάζεται είναι η ανάπτυξη ενός ισχυρού πολιτικού και κοινωνικού κινήματος που θα στοχεύει ρητά στο να αντικαταστήσει τις υπάρχουσες ολιγαρχικές πολιτικές και οικονομικές δομές, που έχουν δημιουργήσει η φιλελεύθερη δημοκρατία και η οικονομία της αγοράς, αντίστοιχα με θεσμούς πολιτικής και οικονομικής δημοκρατίας. Είναι μόνο μέσα από μια διαδικασία θεμελίωσης παρόμοιων δημοκρατικών δομών που θα μπορούσε κανείς σοβαρά να ελπίζει ότι οι σημερινές πολιτισμικές αξίες της κυριαρχίας πάνω στη φύση, οι οποίες αναδύθηκαν σε συνάρτηση με τη συγκέντρωση εξουσίας που προκάλεσε η οικονομία ανάπτυξης, θα εκλείψουν.

3. Ο Νότος και η οικολογική κρίση

Στη δεκαετία του 1980, η εμφάνιση στο προσκήνιο της οικολογικής κρίσης προσέθεσε μια νέα διάσταση στη δημόσια συζήτηση για την ανάπτυξη —μια συζήτηση που ως τότε επικεντρωνόταν απλώς στο κατά πόσο είναι εφικτή η αναπαραγωγή της οικονομίας ανάπτυξης από το Βορρά στο Νότο. Το ερώτημα για τις οικολογικές επιπτώσεις της ανάπτυξης και υπόρρητα για το αν είναι επιθυμητή η ίδια η οικονομία ανάπτυξης απέκτησε ζωτική σημασία.

Για τους ορθόδοξους οικονομολόγους, το ζήτημα είναι αν η «ανάπτυξη» είναι η αιτία της περιβαλλοντικής καταστροφής ή αν είναι η έλλειψη ανάπτυξης που προκαλεί περιβαλλοντικά προβλήματα. Η Διεθνής Τράπεζα αποφάνθηκε ότι ορισμένα προβλήματα συνδέονται με την έλλειψη οικονομικής ανάπτυξης. Αναφέρει συγκεκριμένα ότι προβλήματα όπως τα ανεπαρκή συστήματα αποχέτευσης και ύδρευσης, η μόλυνση του αέρα στο εσωτερικό των σπιτιών από καιόμενη βιομάζα, καθώς και πολλοί τύποι υποβάθμισης της γης στο Νότο έχουν τη φτώχεια ως βασική τους αιτία. Από την άλλη μεριά, η ίδια πηγή υποστηρίζει ότι «πολλά άλλα προβλήματα επιδεινώνονται από την οικονομική ανάπτυξη: βιομηχανική μόλυνση και μόλυνση (τοπική ή παγκόσμια) που έχει σχέση με την ενέργεια, αποψίλωση των δασών που προκαλείται από την εμπορική υλοτομία και την κατασπατάληση του νερού»⁴¹.

Δεν είναι βέβαια εκπληκτικό —παίρνοντας υπόψη το γεγονός ότι είναι, σε τελική ανάλυση, οι εισπράξεις των κυρίαρχων οικονομικών ελίτ από τη λειτουργία της οικονομίας της αγοράς αυτές που χρηματοδοτούν τις δραστηριότητες της Διεθνούς Τράπεζας και τους μισθούς των διευθυντών της που σχεδιάζουν τις σχετικές εκθέσεις— το ότι οι λύσεις που προτείνονται από τη Διεθνή Τράπεζα και για τους δυο τύπους προβλημάτων βρίσκονται σε συμφωνία με το στόχο της διατήρησης και αναπαραγωγής του υπάρχοντος θεσμικού πλαισίου της οικονομίας της αγοράς. Έτσι, η προτεινόμενη λύση στα περιβαλλοντικά προβλήματα είναι «περισσότερη ανάπτυξη», αλλά μια ανάπτυξη που θα κατορθώνει να «υπολογί-

ζει την αξία του περιβάλλοντος», έτσι ώστε να επιτευχθεί μια καλύτερη συναλλαγή μεταξύ ανάπτυξης και ποιότητας του περιβάλλοντος. Το περιβάλλον γίνεται αντιληπτό ως κάτι που μπορεί να «αποτιμηθεί», με τρόπο παρόμοιο μ' αυτόν με τον οποίο δίνεται μια τιμή σε οτιδήποτε άλλο εντός του πλαισίου της οικονομίας της αγοράς.

Όμως, πέρα από το γεγονός ότι δεν υπάρχει κανένας τρόπος να τεθεί μια «αντικειμενική» τιμή στα περισσότερα στοιχεία που συνιστούν το περιβάλλον (δεδομένου ότι αναφέρονται σε έναν κατ' εξοχήν υποκειμενικό παράγοντα, δηλαδή την ποιότητα ζωής), η προτεινόμενη λύση συνεπάγεται, στην πραγματικότητα, την επέκταση της διαδικασίας αγοραιοποίησης στο ίδιο το περιβάλλον. Μ' άλλα λόγια, συνεπάγεται την απόδοση στο περιβάλλον μιας αγοραίας αξίας (ακόμα κι αν πρόκειται για μια λογιστική τιμή), έτσι ώστε να είναι δυνατή η εσωτερίκευση των συνεπειών της ανάπτυξης στο περιβάλλον, είτε μέσω της δημιουργίας νέων επικερδών «πράσινων» επιχειρηματικών δραστηριοτήτων είτε μέσω «διορθωτικής» κρατικής παρέμβασης στις λειτουργίες του μηχανισμού της αγοράς!⁴² Έτσι, όχι μόνο παραβλέπεται πολύ βολικά ότι είναι ο ίδιος ο μηχανισμός της αγοράς που είναι το πρόβλημα (διότι, από τη στιγμή που ενσωμάτωσε ένα σημαντικό τμήμα του περιβάλλοντος, τη γη, ξεκίνησε τη διαδικασία καταστροφής του περιβάλλοντος), αλλά προτείνεται επιπλέον η επέκταση της διαδικασίας αγοραιοποίησης και σε άλλα τμήματα του περιβάλλοντος (στον αέρα, το νερό κ.λπ.)! Το αποτέλεσμα μιας τέτοιας διαδικασίας είναι εύκολα προβλέψιμο: το περιβάλλον θα τεθεί υπό τον έλεγχο είτε των οικονομικών ελίτ που ελέγχουν την οικονομία της αγοράς (στην περίπτωση που μπορεί να αποδοθεί σ' αυτό μια πραγματική αγοραία αξία) είτε υπό τον έλεγχο του κράτους (στην περίπτωση που είναι δυνατή μόνο μια λογιστική τιμή). Σε κάθε περίπτωση, όχι μόνο η αναχαίτιση της οικολογικής καταστροφής είναι τουλάχιστον αμφίβολη, αλλά επιπλέον ο έλεγχος της φύσης από ελίτ που στοχεύουν να κυριαρχήσουν πάνω σ' αυτή— χρησιμοποιώντας «πράσινες» συνταγές αυτή τη φορά— διαωνίζεται.

Ακόμα, στη βάση όλων των υπαρχόντων στοιχείων, δεν μπορεί κανείς παρά να υιοθετήσει τη θέση πως είναι, κυρίως, η φτώχεια ως ανάπτυξη (δηλαδή η φτώχεια που προκαλείται από την ανάπτυξη) που προκαλεί την υποβάθμιση του περιβάλλοντος και όχι η φτώχεια ως υπανάπτυξη. Αυτό ισχύει ακόμα περισσότερο αν αναλογιστούμε το γεγονός ότι είναι περισσότερο ο καταναλωτικός τρόπος ζωής των πλουσίων που προκαλεί την περιβαλλοντική υποβάθμιση παρά ο τρόπος ζωής των φτωχών. Έτσι, η «Ομάδα των 7» πλουσιότερων καπιταλιστικών χωρών, στις οποίες ζει το 12% του παγκόσμιου πληθυσμού, προκαλεί το 38% των εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα σ' ολόκληρο τον κόσμο⁴³. Παρ' όλ' αυτά, η Διεθνής Τράπεζα δεν βρίσκει τίποτα κακό στον τρόπο ζωής των πλουσίων και υποστηρίζει ότι:

«Όσο αφορά τους μη ανανεώσιμους φυσικούς πόρους, οι αυξήσεις στην κατανάλωση συνεπάγονται μια αναπόφευκτη μείωση του διαθέσιμου αποθέματος. Τα στοιχεία όμως δεν παρέχουν καμιά υποστήριξη στην υπόθεση ότι αγοραιοποιημένοι μη ανανεώσιμοι πόροι, όπως είναι τα μέταλλα, τα ορυκτά και η ενέργεια, γίνονται σπανιότερα με την οικονομική έννοια του όρου. Αυτό συμβαίνει επειδή οι πιθανές ή οι πραγματικές ελλείψεις αντανακλώνται σε αυξανόμενες τιμές στην αγορά, οι οποίες με τη σειρά τους προκαλούν νέες ανακαλύψεις, βελτιώσεις στην αποτελεσματικότητα, νέες δυνατότητες υποκατάστασης και τεχνολογικές καινοτομίες»⁴⁴.

Είναι σαφές ότι η Διεθνής Τράπεζα υιοθετεί υπόρρητα την υπόθεση που έχουμε διατυπώσει αλλού⁴⁵ πως η συγκέντρωση δεν αποτελεί απλώς συνέπεια αλλά επίσης βασική προϋπόθεση για την αναπαραγωγή της οικονομίας ανάπτυξης. Έτσι, στη μεταβατική περίοδο οι «αυξανόμενες τιμές» στην αγορά θα λειτουργούσαν απλώς ως ωμοί μηχανισμοί ποσόστωσης στην κατανάλωση αγαθών που θα οφελούσαν τις προνομιούχες κοινωνικές ομάδες. Επίσης, ακόμα κι αν οι αυξανόμενες τιμές στην αγορά ακολουθούνται από τεχνολογικές καινοτομίες κ.λπ., παραμένει τουλάχιστον αμφίβολο το κατά πόσο οι μη προνομιούχες κοινωνικές ομάδες θα ήταν σε θέση να τις εκμεταλλευτούν. Είναι, συνεπώς, προφανές ότι η Διεθνής Τράπεζα απλώς εξυμνεί την «κατανομή σύμφωνα με το πορτοφόλι» των παγόσμιων εκείνων πόρων που γίνονται σπάνιοι εξαιτίας της ανάπτυξης. Επιπλέον, δεν υπάρχει καμιά ένδειξη ότι οι νέες τεχνολογίες, που «επιφέρονται από τις υψηλότερες τιμές», οδηγούν σε κάποιο είδος «αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης». Στην πραγματικότητα, μπορεί να συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. Ο Οργανισμός Τροφίμων και Γεωργίας των Ηνωμένων Εθνών (FAO) δηλώνει, για παράδειγμα, ότι «η παραγωγή “χαμηλής έντασης εισροών” (low-input production) αποτελεί πιθανότατα το φιλικότερο προς το περιβάλλον σύστημα και εξασκείται από αμνημονεύτων χρόνων. Κι όμως, κατά τη διάρκεια της αναπτυξιακής διαδικασίας, κάθε χώρα εγκατέλειψε την πρακτική αυτή, λόγω της χαμηλής παραγωγικότητάς της και την ανεπάρκειάς της να ικανοποιήσει τις απαιτήσεις ενός διαρκώς αυξανόμενου πληθυσμού»⁴⁶. Αναπόφευκτα, η εγκατάλειψη της πρακτικής αυτής σήμανε την απαρχή της εξάρτησης των αγροτών από τις χημικές εταιρίες. Επιπλέον, οι αγρότες, προκειμένου να εξοικονομήσουν χρήματα για την αγορά χημικών, που παράγονται συνήθως από υπερεθνικές επιχειρήσεις, εξαρτώνται από τις εξαγωγίμες σοδειές.

4. Υπάρχει διέξοδος από την πολυδιάστατη κρίση;

Το θεσμικό πλαίσιο που εγκαθιδρύεται σήμερα σ' ολόκληρο τον κόσμο συνίσταται από ένα μοντέλο στο οποίο η συνέχιση της ανάπτυξης εξαρτάται από μια διαδικασία περαιτέρω διεθνοποίησης της οικονομίας, μέσω της καταστροφής της τοπικής οικονομικής αυτοδυναμίας και της συνεχούς επέκτασης των εξαγωγών προκειμένου να αντιμετωπιστεί ένας αυξανόμενος όγκος εισαγωγών. Σ' αυτή τη διαδικασία, που συμβαίνει τόσο μεταξύ περιφερειών (η Ε.Ε. ενάντια στο ιαπωνικό και το αμερικανικό μέρος της Τριάδας) όσο και στο εσωτερικό κάθε περιφέρειας, οι νικητές θα είναι οι πιο ανταγωνιστικοί, αυτοί που κατέχουν την παραγωγική και τεχνολογική βάση που επιτρέπει τη συνεχή αύξηση της παραγωγικότητας.

Σ' αυτή την προβληματική, είναι φανερό ότι οι σοσιαλδημοκράτες δεν θα πρέπει να κατηγορούνται πως «προδίδουν» τα σοσιαλιστικά ιδεώδη και πως συναινούν στο νεοφιλελεύθερο περιεχόμενο του νέου κόσμου που αναδύεται σήμερα, δηλαδή στο σοσιαλφιλελευθερισμό που βαφτίζουν «κεντρο-αριστερά». Αν αποδεχτούμε τέτοιες ερμηνείες, τότε η αντικατάσταση του νεοφιλελεύθερου θεσμικού πλαισίου είναι απλώς θέμα τού πώς θα πάρουν την εξουσία οι «πραγματικοί» σοσιαλιστές, οι οποίοι, στο πλαίσιο μιας οικονομικής ανάκαμψης, θα επανεγκαταστήσουν το θεσμικό πλαίσιο της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης⁴⁷. Στην πραγματικότητα, δεν υπάρχει καμιά προδοσία, ούτε είναι πιθανή στο μέλλον η ριζο-

σπαστική αλλαγή του νεοφιλελεύθερου θεσμικού πλαισίου «από τα μέσα», όπως για παράδειγμα υποστηρίζεται στη «δήλωση των Ευρωπαίων οικονομολόγων»⁴⁸. Με άλλα λόγια, αν θεωρήσουμε δεδομένο αυτό που οι σοσιαλδημοκράτες και οι συνοδοιπόροι τους στο πρόσφατο κίνημα παίρνουν ως δεδομένο, δηλαδή τη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς καθώς και την ανάγκη για συνεχή βελτίωση της ανταγωνιστικότητας με την περαιτέρω απελευθέρωση των αγορών εμπορευμάτων, κεφαλαίου και εργασίας, τότε το περιεχόμενο της σοσιαλδημοκρατίας δεν μπορεί να είναι άλλο απ' αυτό που υποστηρίζεται σήμερα από τους σοσιαλ-φιλελεύθερους και ιδιαίτερα τους πιο ρεαλιστές ανάμεσά τους, όπως οι Βρετανοί Εργατικοί.

Ο λόγος είναι ότι, μέσα στο πλαίσιο της διεθνοποιημένης οικονομίας, που συνιστά την τελευταία φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης, η ελαχιστοποίηση του κοινωνικού ρόλου του κράτους δεν συνιστά επιλογή αλλά προϋπόθεση προκειμένου το ευρωπαϊκό, ως πούμε, κεφάλαιο να ανταγωνιστεί αποτελεσματικά το κεφάλαιο της Άπω Ανατολής και το αμερικανικό κεφάλαιο που, δεδομένης της απουσίας σοσιαλδημοκρατικής παράδοσης στις Ηνωμένες Πολιτείες και την Άπω Ανατολή, αντιμετωπίζουν πολύ ασθενέστερους θεσμικούς φραγμούς. Κατά συνέπεια, σήμερα η σοσιαλδημοκρατία στερείται νοήματος τόσο στο εθνικό επίπεδο όσο και στο υπερεθνικό επίπεδο της μετα-Μάαστριχτ Ευρώπης ή της NAFTA. Κάθε απόπειρα, για παράδειγμα, των Ευρωπαίων σοσιαλδημοκρατών να αλλάξουν το σημερινό θεσμικό πλαίσιο, προκειμένου να τονώσουν δραστικά τον κοινωνικό ρόλο του κράτους, θα έκανε την Ευρώπη λιγότερο ανταγωνιστική από την Ιαπωνία ή τις Ηνωμένες Πολιτείες και θα είχε ως αποτέλεσμα μια μαζική έξοδο του ευρωπαϊκού κεφαλαίου. Επίσης, ένας πανευρωπαϊκός κέϊνσιανισμός δεν είναι εφικτός, εκτός αν συνδυαζόταν με μια αυτοδύναμη ανάπτυξη που θα στηριζόταν σε μια άκρως προστατευόμενη εσωτερική αγορά. Αλλά μια παρόμοια λύση βρίσκεται σε άμεση αντίφαση με τη λογική και τη δυναμική του συστήματος και ως τέτοια είναι ουτοπική, με την αρνητική σημασία του όρου.

Παρ' όλ' αυτά, οι Ευρωπαίοι σοσιαλδημοκράτες, όντες αντιμέτωποι με το γεγονός ότι η υιοθέτηση της «κοινωνικής αγοράς» δεν είναι πια εφικτή στο εθνικό επίπεδο, προτείνουν τώρα τη δημιουργία μιας ευρωπαϊκής «κοινωνικής» αγοράς, στη βάση τού ότι οι χώρες της Ε.Ε. από κοινού διαθέτουν τη δύναμη να ρυθμίζουν τις χρηματοπιστωτικές αγορές, να ελέγχουν τη ροή κεφαλαίου και να ασκήσουν αποφασιστική πίεση πάνω στις Η.Π.Α. και την Ιαπωνία για να ρυθμιστούν με καλύτερο τρόπο οι σχέσεις μεταξύ των οικονομικών μπλοκ, στο πλαίσιο μιας παγκόσμιας συμφωνίας.

Όμως, η θέση για την επιβολή ελέγχων στην αγορά μπορεί να σταθεί μόνο αν οι έλεγχοι αυτοί έχουν ρυθμιστικό απλώς χαρακτήρα. Είναι προφανές ότι οι Η.Π.Α. και η Ιαπωνία δεν θα έχουν δυσκολίες στο να αποδεχτούν την εισαγωγή παρόμοιων ελέγχων που θα κάνουν τη λειτουργία της οικονομίας της αγοράς πιο ομαλή. Αλλά, αν οι έλεγχοι αυτοί πάρουν τη μορφή πραγματικών κοινωνικών ελέγχων επί των αγορών για την προστασία της εργασίας και του περιβάλλοντος, ούτε η Ιαπωνία ούτε οι Η.Π.Α. θα έχουν κανένα κίνητρο (ούτε καμιά πίεση από τα εκλογικά τους σώματα, δεδομένης της ισχνής σοσιαλδημοκρατικής παράδοσης σ' αυτές τις χώρες) για να συμφωνήσουν σε τέτοιους ελέγχους, οι οποίοι θα τους στερούσαν από ένα σημαντικό συγκριτικό πλεονέκτημα που έχουν σήμερα έναντι των ευρωπαϊκών και ιδιαίτερα των γερμανικών βιομηχανιών. Κατά συνέπεια, η μόνη πιθανότητα να εισαχθούν

παρόμοιοι έλεγχοι σε ευρωπαϊκό επίπεδο είναι μέσω του αποκλεισμού της Ευρώπης από τη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς. Στην πραγματικότητα, η θέση για ένα «νέο προστατευτισμό», με στόχο την προστασία της απασχόλησης ή του περιβάλλοντος, έχει τελευταία κερδίσει έδαφος σε ριζοσπαστικά σοσιαλιστικά και κυρίως οικολογικά ρεύματα⁴⁹.

Αλλά το γεγονός ότι οι πολυεθνικές επιχειρήσεις παίζουν έναν κρίσιμο ρόλο στη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς και ότι οι δραστηριότητές τους δεν γίνονται μόνο στο εσωτερικό των περιφερειών, αλλά και μεταξύ των περιφερειών, προδικάζει τη μοίρα των κινήματων προστατευτισμού. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι ήταν κυρίως το διαπεριφερειακό εμπόριο παρά αυτό στο εσωτερικό των περιφερειών που ωφελήθηκε στην περίοδο της επιταχυνόμενης διεθνοποίησης (1958-89). Έτσι, παρά την ταχεία ανάπτυξη του εσωτερικού εμπορίου των περιφερειών, ιδιαίτερα αυτού στο εσωτερικό της Ε.Ε., οι μεγαλύτερες αυξήσεις στον όγκο του εμπορίου κατά την περίοδο 1958-89 παρατηρήθηκαν στο διαπεριφερειακό εμπόριο, δηλαδή στο εμπόριο της Βόρειας Αμερικής και της Ε.Ε. με την Ασία⁵⁰. Είναι προφανές ότι η δυναμική «ανάπτυξη ή θάνατος» της οικονομίας της αγοράς δεν μπορεί να περιοριστεί μέσα στα όρια ενός οικονομικού μπλοκ, όπως αυτό της Ευρώπης (Ε.Ε.) ή αυτό της Βόρειας Αμερικής (NAFTA), με τον ίδιο τρόπο που ιστορικά δεν περιορίστηκε στα όρια του έθνους-κράτους.

Το αίτημα για ένα νέο προστατευτισμό, όταν θεωρεί δεδομένο το υπάρχον πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς και του ανταγωνισμού (όπως συμβαίνει στην περίπτωση των υπέρμαχων του προστατευτισμού, είτε της Αριστεράς —βλ. πράσινα ρεύματα— είτε της Δεξιάς του Buchanan στις Η.Π.Α., του Goldsmith στο Ηνωμένο Βασίλειο κ.λπ.), είναι εξίσου ανιστορικό και ουτοπικό, με την αρνητική έννοια του όρου. Είναι ανιστορικό, επειδή παραβλέπει τις δομικές αλλαγές που έχουν οδηγήσει στη σημερινή νεοφιλελεύθερη συναίνεση και τη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς. Είναι ουτοπικό, επειδή αγνοεί το γεγονός ότι οποιαδήποτε προσπάθεια παρέμβασης στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς με τη μορφή προστατευτισμού (του «παλιού» ή του «νέου» τύπου) είναι καταδικασμένη να είναι αναποτελεσματική και μη ανταγωνιστική και, ως τέτοια, ενάντια στη λογική και τη δυναμική του ίδιου του συστήματος. Επιπλέον, είναι ουτοπικό, επειδή προϋποθέτει ότι το «πρασίνισμα» του εμπορίου, ή του ΔΝΤ και της Διεθνούς Τράπεζας, ή του ίδιου του καπιταλισμού είναι απλώς θέμα να πειστούν οι άνθρωποι για τα κακά της «ιδεολογίας» του ελεύθερου εμπορίου.

Αντίστοιχα, η οικολογική κρίση δεν ξεπερνιέται με τις «λύσεις» που προτείνουν περιβαλλοντιστικές ακτιβιστικές οργανώσεις όπως η Greenpeace, δηλαδή τεχνολογικές λύσεις και αλλαγές της φορολογίας κ.λπ.⁵¹ Προβλήματα όπως αυτό του φαινομένου του θερμοκηπίου ανάγονται στο ίδιο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς και το συνακόλουθο μοντέλο ανάπτυξης και όχι στην «απληστία» των ανθρώπων ή τη χρήση της μη σωστής τεχνολογίας και των μη σωστών οικονομικών πολιτικών, όπως υποστήριζαν πριν λίγους μήνες στελέχη της οργάνωσης σε ολονύκτια εκπομπή της ΕΡΤ αφιερωμένη στη διεθνή μέρα του περιβάλλοντος γενικά και το φαινόμενο του θερμοκηπίου ειδικότερα. Γι' αυτό και η επιτυχία των ακτιβιστικών οργανώσεων τύπου Greenpeace (παρά τα τεράστια οικονομικά και άλλα μέσα που διαθέτει η τελευταία) να συμβάλλουν όχι στη μείωση αλλά ακόμη και στη σταθεροποίηση των γενεσιουργών εκπομπών του φαινομένου είναι κάτω του μηδενός⁵². Φυσικά, τα ΜΜΕ έχουν κάθε λόγο να προβάλλουν μαζικά το έργο περιβαλλοντικών και ακτιβιστικών

οργανώσεων τύπου Greenpeace. Ιδιαίτερα, μάλιστα, όταν το τελικό αποτέλεσμα είναι ο αποπροσανατολισμός όσο αφορά τα συστημικά αίτια της κρίσης και ο εφησυχασμός ότι δεν χρειάζεται ν' ανατραπεί το σύστημα πελώριας συγκέντρωσης οικονομικής και πολιτικής δύναμης που συνεπάγεται το σημερινό θεσμικό πλαίσιο της πολιτικής και οικονομικής ολιγαρχίας, αλλά αρκεί η δενδροφύτευση, η ανακύκλωση, η αποταμίευση ενέργειας από μέρος μας κ.λπ., καθώς και η χρηματοδότηση των ακτιβιστικών οργανώσεων (κυρίως από τη μεσαία τάξη για να έχει κι αυτή ήσυχη τη συνείδησή της ότι έπραξε το καθήκον της), ώστε να συνεχίσουν τη δραστηριότητά τους οι επαγγελματίες ακτιβιστές και να ξεπεραστεί η κρίση!

Τέλος, εξίσου ουτοπικά είναι τα αιτήματα για μια δραστική μεταρρύθμιση της Ε.Ε., όπως, για παράδειγμα, ήταν τα αιτήματα που προτάχθηκαν από την «ευρωπαϊκή πορεία ενάντια στην ανεργία» που κατέληξε στο Άμστερνταμ τον περασμένο Ιούνιο. Έτσι, οι διοργανωτές της πορείας αυτής, αντί να καλέσουν τους συμμετέχοντες να εκφράσουν την απέχθειά τους για τα πλάνα των ευρωπαϊκών ελίτ για μια Ευρώπη των αγορών και να απαιτήσουν την αντικατάσταση της Ε.Ε. από μια εναλλακτική Ευρώπη που δεν θα βασίζεται στην οικονομία της αγοράς, πρόβαλλαν αιτήματα για μια διαφορετική κατανομή του πλούτου — κυρίως μέσω της φορολογίας— και για μια μαζική μείωση του χρόνου εργασίας χωρίς μείωση του εισοδήματος των μισθωτών. Είναι όμως προφανές ότι τέτοια μέτρα, και ιδιαίτερα μια μαζική μείωση του χρόνου εργασίας χωρίς αντίστοιχη μείωση των αμοιβών (πράγμα που θα έχει σημαντική αρνητική επίδραση στην παραγωγικότητα), δεν θα γίνουν ποτέ αποδεκτά από τις οικονομικές ελίτ. Αν υιοθετούσαν τέτοια αιτήματα, θα αντιμετώπιζαν απλώς την απειλή της εξαφάνισής τους στον ανταγωνισμό με τα άλλα μέλη της Τριάδας.

Κατά συνέπεια, το πραγματικό ζήτημα σήμερα είναι το αν η πολιτική, η οικονομική και η κοινωνική εξουσία θα πρέπει να βρίσκεται, όπως συμβαίνει τώρα, στα χέρια των κυρίαρχων ευρωπαϊκών ελίτ ή, αντίθετα, στους Ευρωπαίους πολίτες και στις κοινότητές τους, μέσα σ' ένα θεσμικό πλαίσιο εντελώς διαφορετικό από το υπάρχον. Στις μέρες μας, γίνεται ολοένα και περισσότερο ξεκάθαρο ότι η μόνη διέξοδος από τη σημερινή πολυδιάστατη κρίση είναι η δημιουργία ενός νέου μαζικού απελευθερωτικού κινήματος που θα αντιπροσωπεύει τη σύνθεση των μεγάλων ιστορικών παραδόσεων για την κοινωνική αλλαγή (αυτονομιστική-δημοκρατική και σοσιαλιστική παράδοση) καθώς και των ριζοσπαστικών τάσεων στα «νέα κοινωνικά κινήματα» (πράσινο, φεμινιστικό κ.λπ.), με στόχο την αντικατάσταση της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς από ένα νέο ριζοσπαστικό θεσμικό πλαίσιο, θεμελιωμένο στην περιεκτική δημοκρατία (πολιτική, οικονομική, οικολογική, κοινωνική). Ο λόγος ύπαρξης ενός τέτοιου συστήματος θα είναι η ικανοποίηση των πραγματικών αναγκών του ανθρώπου, κατά τρόπο που να εκφράζει την επανενσωμάτωση ανθρωπότητας και φύσης, και όχι των αναγκών που δημιουργεί η δυναμική της ίδιας της οικονομίας της αγοράς/ανάπτυξης.

5. Δημοκρατία και οικολογική κρίση

Όμως, αν φαίνεται σχεδόν αυταπόδεικτο ότι, με βάση την παραδοχή πως η κύρια αιτία της σημερινής πολυδιάστατης κρίσης είναι η συγκέντρωση της εξουσίας στα χέρια των διάφορων ελίτ και η διέξοδος πρέπει να βρίσκεται στην ίση κατανομή της εξουσίας, τότε πα-

ραμένει το ερώτημα αν μια περιεκτική δημοκρατία θα δημιουργούσε ένα θεσμικό πλαίσιο φιλικό προς το περιβάλλον που δεν θα ήταν συμβατό με μια ιδεολογία κυριαρχίας επί της φύσης. Ορισμένοι επικριτές της περιεκτικής δημοκρατίας παρανοούν το ζήτημα και το ερμηνεύουν ως θέμα που αφορά τις εγγυήσεις που θα μπορούσε να προσφέρει μια περιεκτική δημοκρατία για την εξασφάλιση μιας καλύτερης σχέσης της κοινωνίας προς τη φύση, σε σχέση με τα εναλλακτικά συστήματα της οικονομίας της αγοράς ή του σοσιαλιστικού κρατισμού. Ένας πολύ γνωστός οικο-σοσιαλιστής, για παράδειγμα, ισχυρίστηκε πολύ πρόσφατα ότι «η “απαιτούμενη” οικολογική συναίνεση μεταξύ των κατοίκων της οικοτοπίας μπορεί να μη διασφαλιζόταν με την εγκαθίδρυση απλώς μιας αθηναϊκής δημοκρατίας, όπου όλοι θα είναι μορφωμένοι και ορθολογικοί»⁵³.

Η άποψη αυτή εκφράζει μια σαφή παρανόηση του τι είναι η δημοκρατία διότι, αν δούμε τη δημοκρατία ως μια διαδικασία κοινωνικής αυτοθέσμησης όπου δεν υπάρχει κανένας, θεϊκά ή «αντικειμενικά» καθορισμένος, κώδικας ανθρώπινης συμπεριφοράς⁵⁴, τέτοιες εγγυήσεις αποκλείονται εξ ορισμού. Κατά συνέπεια, η αντικατάσταση της οικονομίας της αγοράς από ένα νέο θεσμικό πλαίσιο περιεκτικής δημοκρατίας συνιστά μόνο την *αναγκαία συνθήκη* για μια αρμονική σχέση μεταξύ του φυσικού και του κοινωνικού κόσμου. Η επαρκής συνθήκη έχει να κάνει με το επίπεδο οικολογικής συνείδησης των πολιτών. Και όσο αφορά την τελευταία, η ριζοσπαστική αλλαγή στο κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα που θα ακολουθήσει τη θέσπιση μιας περιεκτικής δημοκρατίας, σε συνδυασμό με τον αποφασιστικό ρόλο που θα παίξει η *Παιδεία* σ' ένα φιλικό προς το περιβάλλον θεσμικό πλαίσιο, θα ήταν πολύ λογικό να οδηγήσουν σε μια ριζική αλλαγή της ανθρώπινης στάσης απέναντι στη φύση.

Μ' άλλα λόγια, μια δημοκρατική οικολογική προβληματική δεν μπορεί να προχωρήσει πέρα από τις θεσμικές προϋποθέσεις που προσφέρουν τη μεγαλύτερη ελπίδα για μια καλύτερη σχέση του ανθρώπου με τη φύση. Παρ' όλ' αυτά, υπάρχουν ισχυροί λόγοι να πιστευτεί κανείς ότι η σχέση ανθρώπου-φύσης σε μια περιεκτική δημοκρατία θα είναι πολύ πιο αρμονική απ' ό,τι θα μπορούσε ποτέ να επιτευχθεί σε μια οικονομία της αγοράς ή σε μια οικονομία με βάση το σοσιαλιστικό κρατισμό. Οι λόγοι αυτοί αφορούν και τα τρία στοιχεία μιας περιεκτικής δημοκρατίας: το πολιτικό, το οικονομικό και το κοινωνικό.

Στο πολιτικό επίπεδο, υπάρχουν λόγοι να πιστευτεί κανείς ότι η δημιουργία ενός δημόσιου χώρου θα είχε, από μόνη της, έναν πολύ σοβαρό αντίκτυπο στη μείωση της ελκυστικότητας του υλισμού. Κι αυτό, διότι ο δημόσιος χώρος θα παρείχε ένα καινούργιο νόημα στη ζωή για να καλύψει το υπαρκτικό κενό που δημιουργεί η υπάρχουσα καταναλωτική κοινωνία. Η συνειδητοποίηση του τι σημαίνει να είσαι άνθρωπος θα μπορούσε πολύ λογικά να μας ρίξει πίσω στη φύση. Έτσι, όπως επισημαίνει η Kerry H. Whiteside αναφερόμενη στη δουλειά της Hannah Arendt:

«Η πολιτική συμμετοχή δεν είναι απλώς ένα μέσο για την προώθηση μιας πράσινης “ατζέντας”. Ούτε είναι απλώς μια δραστηριότητα που, δυνάμει, θα οδηγούσε στην προσωπική ολοκλήρωση, μέσα σ' έναν κόσμο λιγότερο δοσμένο στην υλική κατανάλωση. Μια κοινότητα που υπερηφανεύεται για τη συλλογική διαβούλευση προωθεί έναν τρόπο ζωής που περιορίζει την ελκυστικότητα του μόχθου και της εργασίας... ένας κόσμος όπου ο μόχθος γίνεται αντιληπτός ως ένα μόνο μέρος μιας πλήρους νοήματος ζωής θα έβρισκε την κατανάλωση λιγότερη ελκυστική»⁵⁵.

Επίσης, στο οικονομικό επίπεδο, δεν είναι τυχαίο ότι ιστορικά η διαδικασία μαζικής καταστροφής του περιβάλλοντος συνέπεσε με τη διαδικασία της αγοραιοποίησης της οικονομίας. Μ' άλλα λόγια, η ανάδυση της οικονομίας της αγοράς και της συνακόλουθης οικονομίας ανάπτυξης είχε πολύ σημαντικές επιπτώσεις στη σχέση κοινωνίας-φύσης και οδήγησε στην ανάδυση της ιδεολογίας ανάπτυξης ως κυρίαρχου κοινωνικού παραδείγματος. Έτσι, κατέστη κυρίαρχη μια «εργαλειακή» αντίληψη της φύσης, σύμφωνα με την οποία η φύση γίνεται αντιληπτή ως ένα εργαλείο για ανάπτυξη, μέσα σε μια διαδικασία ατέλειωτης συγκέντρωσης εξουσίας. Αν υποθέσουμε λογικά ότι μόνο μια συνομοσπονδιακή κοινωνία θα μπορούσε να διασφαλίσει μια περιεκτική δημοκρατία σήμερα⁵⁶, θα ήταν λογικό να υποθέσουμε περαιτέρω ότι, από τη στιγμή που η οικονομία της αγοράς θα αντικατασταθεί από μια δημοκρατικά διαχειριζόμενη συνομοσπονδιακή οικονομία, η δυναμική «ανάπτυξη ή θάνατος» της πρώτης θα αντικατασταθεί από τη νέα κοινωνική δυναμική της τελευταίας: μια δυναμική που στοχεύει στην ικανοποίηση των αναγκών της κοινότητας και όχι στην ανάπτυξη αυτή καθαυτή. Αν η ικανοποίηση των αναγκών της κοινότητας δεν εξαρτάται, όπως σήμερα, από τη συνεχή επέκταση της παραγωγής για την κάλυψη των «αναγκών» που δημιουργεί η αγορά κι αν καταργηθεί ο σημερινός χωρισμός οικονομίας και κοινωνίας, τότε δεν υπάρχει κανένας λόγος να συνεχίσει η σημερινή εργαλειακή αντίληψη της φύσης να καθορίζει την ανθρώπινη συμπεριφορά.

Τέλος, θα ήταν επίσης πολύ λογικό να υποτεθεί ότι η δημοκρατία στο ευρύτερο κοινωνικό πεδίο θα είναι φιλική προς το περιβάλλον. Η εξάλειψη των πατριαρχικών σχέσεων στην οικογένεια και των ιεραρχικών σχέσεων γενικότερα θα δημιουργούσε ένα νέο ήθος μη κυριαρχίας που θα ενσωμάτωνε τόσο την Πρώτη όσο και τη Δεύτερη φύση. Μ' άλλα λόγια, η δημιουργία δημοκρατικών συνθηκών στο κοινωνικό πεδίο θα ήταν ένα αποφασιστικό βήμα προς τη δημιουργία της επαρκούς συνθήκης για μια αρμονική σχέση φύσης-κοινωνίας.

Αλλά, πέρα από τους παραπάνω πολιτικούς και οικονομικούς παράγοντες, υπάρχει και ένας καθαρά οικολογικός παράγοντας, που ενισχύει την πεποίθηση για μια αρμονική σχέση δημοκρατίας-φύσης: ο «τοπικός» χαρακτήρας της συνομοσπονδιακής κοινωνίας, στην οποία θα στηρίζεται μια περιεκτική δημοκρατία, είναι επίσης πολύ πιθανό να ενθαρρύνει το φιλικό προς το περιβάλλον χαρακτήρα της κοινωνίας αυτής. Έτσι, όπως υποστηρίζει ο Martin Khor του Third World Network, «ο τοπικός έλεγχος, αν και δεν είναι αναγκαστικά επαρκής για την προστασία του περιβάλλοντος, είναι αναγκαίος, ενώ, είναι γνωστό ότι το περιβάλλον υποφέρει όταν βρίσκεται κάτω από κρατικό έλεγχο»⁵⁷. Η αναγκαιότητα του τοπικού ελέγχου γίνεται προφανής, αν πάρουμε υπόψη το γεγονός ότι το ίδιο το περιβάλλον είναι, όπως το θέτει η Elinor Ostrom, τοπικό:

«Μικρού μεγέθους κοινότητες είναι πιο πιθανό να πληρούν τις τυπικές συνθήκες που απαιτούνται για μια επιτυχή και διαρκή συλλογική διαχείριση του περιβάλλοντος. Μεταξύ των συνθηκών αυτών είναι η άμεση επαφή με αυτό, η απευθείας γνώση για τον αντίκτυπο των οποιωνδήποτε ρυθμίσεων, η ευρεία κατανόηση και αποδοχή των ρυθμιστικών κανόνων και της λογικής τους, οι αξίες που εκφράζονται μέσα απ' αυτούς τους κανόνες (ισότιμη μεταχείριση όλων και προστασία του περιβάλλοντος) και η υποστήριξη των αξιών αυτών μέσω της κοινωνικοποίησης και της αυστηρής εφαρμογής των συνακόλουθων στάνταρ»⁵⁸.

Τέλος, είναι λογικό να υποθέσουμε —και τα στοιχεία σχετικά με την αξιολογούμενη επιτυχία τοπικών κοινοτήτων να προφυλάξουν το περιβάλλον τους είναι συντριπτικά⁵⁹— ότι όταν οι άνθρωποι βασίζονται άμεσα στο φυσικό περιβάλλον τους για την επιβίωσή τους, θα αναπτύξουν μια βαθιά γνώση του περιβάλλοντος αυτού, η οποία θα επηρεάσει θετικά τη συμπεριφορά τους προς αυτό. Η προϋπόθεση όμως για την επιτυχία του τοπικού ελέγχου του περιβάλλοντος είναι ότι η κοινότητα εξαρτάται από το φυσικό της περιβάλλον για τη μακροπρόθεση επιβίωσή της και, κατά συνέπεια, ότι έχει άμεσο συμφέρον για την προστασία του —άλλος ένας λόγος για τον οποίο μια οικολογική κοινωνία είναι αδύνατη χωρίς οικονομική δημοκρατία.

Καταλήγοντας, η σημερινή οικολογική κρίση επιδέχεται κατά βάση δυο λύσεις: η μια λύση προϋποθέτει ριζική αποκέντρωση. Έτσι, η οικονομική αποτελεσματικότητα των ανανεώσιμων μορφών ενέργειας (ηλιακή, αιολική κ.λπ.) εξαρτάται αποφασιστικά από την οργάνωση της κοινωνικής και της οικονομικής ζωής σε μικρότερες μονάδες. Η λύση όμως αυτή έχει ήδη περιθωριοποιηθεί από τη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, ακριβώς επειδή δεν είναι συμβατή με τη σημερινή συγκέντρωση οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής εξουσίας. Αυτός είναι επίσης ο λόγος για τον οποίο προωθούνται εναλλακτικές λύσεις, οι οποίες υποτίθεται ότι συγκεντρώνουν πολλά από τα πλεονεκτήματα της ανανεώσιμης ενέργειας, χωρίς όμως να απαιτούν ριζικές αλλαγές στην οικονομία της αγοράς/ανάπτυξης⁶⁰.

Είναι, συνεπώς, προφανές ότι όσο η συγκέντρωση της εξουσίας, μέσα στο πλαίσιο της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς, εξακολουθεί να εντείνεται, η σημερινή πολυδιάστατη κρίση γενικά και η οικολογική κρίση ειδικότερα θα συνεχίσουν να επιδεινώνονται. Επιπλέον, όσο τα διάφορα οικολογικά κινήματα δεν συνδέουν την κρίση με το θεσμικό πλαίσιο της ίδιας της οικονομίας της αγοράς, συμβάλλοντας στην ανάπτυξη μιας νέας ριζοσπαστικής συνειδητοποίησης, δεν έχουν καμιά ελπίδα να αποφύγουν την περιθωριοποίησή τους και την ενσωμάτωσή τους στο πλαίσιο αυτό, ούτε βέβαια να σταματήσουν την επιδεινούμενη οικολογική κρίση.

Σημειώσεις

1. Βλ., για παράδειγμα, Greg Easterbrook, *A Moment of the Earth*, New York, 1995.
2. Η περιεκτικότητα σε διοξείδιο του άνθρακα, που προκύπτει από δείγματα γεωτρήσεων στους παγετώνες, ήταν περίπου 280 μέρη ανά εκατομμύριο σε όγκο στην περίοδο 1000-1750· στο τέλος όμως της χλιετίας έφτασε το επίπεδο του 361 (1996). Paul Brown, *The Guardian*, 13 Ιουλίου 1996.
3. John Gribbin, «Climate and Ozone», *The Ecologist*, τόμ. 21, τ. 3, Μάιος/Ιούνιος 1991.
4. Tim Radford, *The Guardian*, 17 Απριλίου 1997.
5. Polly Ghazi, *The Observer*, 11 Απριλίου 1993.
6. Will Hutton, *The Observer*, 8/6/97.
7. *The Observer*, 24 Ματίου 1996.
8. Tracey Clunies-Ross and Nicholas Hildyard, «The politics of industrial agriculture», *The Ecologist*, τόμ. 22, τ. 2, Μάρτιος/Απρίλιος, σελ. 67.
9. Tracey Clunies-Ross and Nicholas Hildyard, *ό.π.*, σελ. 67.
10. Για συζήτηση επί του θέματος βλ., για παράδειγμα, Andrew Dobson, *Green Political Thought*, London, Routledge, 1990 & 1995.

11. Για ένα παράδειγμα της χρήσης των φιλελεύθερων νεοκλασικών οικονομικών στην ανάλυση των περιβαλλοντικών προβλημάτων, βλ. Michael Common, *Environmental and Resource Economics*, London, Longman, 1988.
12. Βλ., για παράδειγμα, τα έργα του Murray Bookchin, *Ξαναφτιάχνοντας της Κοινωνία*, Αθήνα, Εξάντας, 1993, *The Philosophy of Social Ecology* (Montreal, Black Rose, 1995), *From Urbanization to Cities: Toward a New Politics of Citizenship* (London, Cassell, 1995).
13. Για μια χρήσιμη περιγραφή του οικο-σοσιαλισμού και των διαφορών του από τον οικο-αναρχισμό και από άλλες πράσινες τάσεις, βλ. David Pepper, *Eco-Socialism: From Deep Ecology to Social Justice* (London, Routledge, 1993) και *Modern Environmentalism* (London, Routledge, 1996).
14. World Commission on Environment and Development, *Our Common Future*, United Nations, 1987.
15. World Commission on Environment and Development, *Our Common Future*, σελ. 87.
16. Η Έκθεση, για παράδειγμα, δηλώνει ότι ο στόχος πρέπει να είναι «μια οικονομία που επιδιώκει την ανάπτυξη και την εξάλειψη της φτώχειας σε παγκόσμιο επίπεδο». World Commission on Environment and Development, *Our Common Future*, σελ. 18. Κατ' ανάλογο τρόπο, δηλώνεται ότι η αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη «απαιτείται... μια εγγύηση ότι αυτοί που βρίσκονται στο όριο της φτώχειας θα έχουν ένα δίκαιο μερίδιο των πόρων», σελ. 8.
17. World Commission on Environment and Development, *Our Common Future*, σσ. 1 και 364.
18. World Commission on Environment and Development, *Our Common Future*, σελ. 51.
19. Βλ. Takis Fotopoulos, *Towards an Inclusive Democracy*, London and New York, Cassell, 1997, κεφ. 3.
20. Takis Fotopoulos, *Towards an Inclusive Democracy*, κεφ. 1.
21. Βλ., για παράδειγμα, τη μη αμφισβήτηση του συστήματος της οικονομίας της αγοράς από την Ομοσπονδία των Πρασίνων της Ευρώπης (μέλος της οποίας είναι και η παρ' ημίν νεότευκτη πολιτική κίνηση «Πράσινη Πολιτική») καθώς και από τα περιοδικά του ελληνικού οικολογικού χώρου, π.χ. *Νέα Οικολογία, Οικοτοπία κ.λπ.*
22. Ted Trainer, «A Rejection of the Brundtland Report», σελ. 74.
23. Βλ., για παράδειγμα, John M. Gowdy, «Progress and Environmental Sustainability», *Environmental Ethics*, τομ. 16, τ. 1, Άνοιξη 1994.
24. Richard Douthwaite, *The Growth Illusion*, Devon, Resurgence, 1992, κεφ. 15.
25. Βλ. «Πληθυσμιακοί μύθοι», Τ. Φωτόπουλος, *Η Νέα Διεθνής Τάξη και η Ελλάδα*, Καστανιώτης, 1997
26. Βλ. Takis Fotopoulos, *Towards an Inclusive Democracy*, κεφ. 1-2 για τον ορισμό της οικονομίας της αγοράς και της οικονομίας ανάπτυξης καθώς και για τη διαχρονική σχέση μεταξύ τους.
27. John M. Gowdy, «Progress and Environmental Sustainability», σελ. 52.
28. Ε. Γ. Βαλλιανάτος, «Αναρρεπτική θεωρία, οικολογία, γεωκεντρική αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη και Τρίτος Κόσμος», *Κοινωνία και Φύση*, τ. 7, σελ. 114.
29. Ε. Γ. Βαλλιανάτος, «Αναρρεπτική θεωρία», σελ. 113.
30. Ε. Γ. Βαλλιανάτος, «Αναρρεπτική θεωρία», σελ. 113.
31. Τάκης Φωτόπουλος, «Προς μια δημοκρατική αντίληψη της επιστήμης και της τεχνολογίας», *Δημοκρατία και Φύση*, τ. 3, Άνοιξη 1997.
32. Στο ίδιο. Βλ. επίσης, Frances Stewart, *Technology and Underdevelopment*, London, Macmillan, 1978, κεφ. 1 και Cornelius Castoriadis, *Philosophy, Politics, Autonomy*, Oxford, Oxford University Press, 1991, σελ. 192.
33. Ted Trainer, *Developed to Death*, London, Greenprint, 1989, σελ. 3.
34. Ted Trainer, *The Conserver Society*, London, Zed Books, 1995, σελ. 9.
35. Ted Trainer, *The Conserver Society*, σελ. 12.
36. Ted Trainer, *The Conserver Society*, σελ. 13.
37. Βλ. Ted Trainer, «Τι είναι ανάπτυξη;» *Κοινωνία και Φύση*, τ. 7, σσ. 35-65.
38. Ted Trainer, *Developed to Death*, σελ. 204.
39. Ted Trainer, *The Conserver Society*, σελ. 220
40. Βλ. Takis Fotopoulos, *Towards an Inclusive Democracy*, κεφ. 7.
41. World Bank, *Development and the Environment*, Oxford, Oxford University Press, 1992, σελ. 7.
42. Παρόμοιες δραστηριότητες με στόχο το «πρασίνισμα» της οικονομίας της αγοράς προτείνονται από τα «ρεαλιστικά» πράσινα κόμματα, ακτιβιστικές οργανώσεις όπως η Greenpeace κ.λπ.
43. Στοιχεία υπολογισμένα με βάση τη *World Development Report 1994* και Richard Douthwaite, *The Growth Illusion*, Bideford, Devon, Green Books, 1992, σελ. 195.
44. World Bank, *Development and the Environment*, σελ. 37.
45. Βλ. Takis Fotopoulos, *Towards an Inclusive Democracy*, κεφ. 2.
46. UNFAO, *Sustainable Crop Production and Protection: Background Document*, UNFAO, 1991, σελ. 2.

47. Βλ. «Η Αριστερά και ο μύθος του “αριστερού” Μάαστριχτ», *Ελευθεροτυπία*, 7 Ιουνίου 1997.
48. Η δήλωση αυτή παρουσιάστηκε σε εκδήλωση στην Αθήνα την 27/5/97 που συνοργάνωσαν τα περιοδικά *Άλφα*, *Εποχή*, *Θέσεις*, *Ουτοπία*, *Πριν* και *Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας*.
49. Βλ., π.χ., C. Hines & T. Lang, *The New Protectionism*, Earthscan, 1993
50. Βλ. R. Stubbs & G. R. D. Underhill, *Political Economy and the Changing Global Order*, Macmillan, 1994, σελ. 261.
51. Βλ. για περαιτέρω ανάλυση στο θέμα, *Δημοκρατία και Φύση*, αρ. 2 και *Ελευθεροτυπία*, 23/11/96 και 11/12/96.
52. Πρόγραμμα βέβαια που σεμνά αποσιωπήθηκε από τους ειδήμονες και άσχετους που κατέκλυσαν τη σχετική εκπομπή της ΕΡΤ, από τον Νταλάρα, που υποστήριξε την... προοδευτική θέση ότι η βασική αιτία της οικολογικής κρίσης είναι ο υπερπληθυσμός, μέχρι τους τέως μαρξίζοντες και νυν σοσιαλφιλελευθερίζοντες «οικολογικούς» μαϊντανούς τύπου Παπαγιαννάκη.
53. David Pepper, *Modern Environmentalism*, London, Routledge, 1996, σελ. 324.
54. Βλ. Takis Fotopoulos, *Towards an Inclusive Democracy*, κεφ. 8.
55. Kerry H. Whiteside, «Hannah Arendt and Ecological Politics», *Environmental Ethics*, τομ. 16, τ. 4, Χειμώνας 1994, σελ. 355.
56. Βλ. Takis Fotopoulos, *Towards an Inclusive Democracy*, κεφ. 6.
57. M. Khor, Presentation at World Rainforest Movement (1 Μαρτίου 1992), Νέα Υόρκη, παρατίθεται στο *The Ecologist*, τόμ. 22, τ. 4, Ιούλιος-Αύγουστος 1992.
58. E. Ostrom, «The Rudiments of a Revised Theory of the Origins, Survival and Performance of Institutions for Collective Action», *Working Paper 32*, Indiana University, Workshop in Political Theory and Political Analysis, Bloomington, 1985.
59. Για στοιχεία, βλ. *The Ecologist*, τόμ. 22, τ. 4, Ιούλιος-Αύγουστος 1992.
60. Για παράδειγμα, το πρόγραμμα του «Διεθνούς Θερμοπυρηνικού Αντιδραστήρα» διαφημίζεται ότι παρέχει καθαρή, ασφαλή και απεριόριστη ενέργεια. Αυτό που συνήθως δεν αναφέρεται είναι ότι, για να είναι βιώσιμη εμπορικά η νέα αυτή μορφή ενέργειας, θα πρέπει να παράγεται σε τεράστιους σταθμούς μαζικά συγκεντρωμένης ισχύος. Όπως εύστοχα αναφέρει ένας ερευνητής, «το μέγεθος είναι ζωτικό για τη σύντηξη, διότι η αποδοτικότητά της εξαρτάται από την κλίμακα» (J. Vidal, *The Guardian*, 16/11/91).

1968. Εμπόδιο. Λάδι σε καμβά.